

Elżbieta Kowalczyk*

Warszawa

Problemy badawcze zagadnienia działalności Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP 1918–1938

Abstract

In this article, the author assesses the current state of research on the Polish communist movement. She pays special attention to the role played by Polish Workers' Party structures such as the Party History Department, which existed and operated in the years 1946–1957 at the Polish Workers' Party Central Committee. She explores two major problems faced by communist researchers. One is related to the availability of and access to primary sources, specifically the archival collection from Russian archives related to this subject. Another issue is the difficulties of analysing and interpreting party-generated sources.

Keywords: Communist Party of Poland, communism, historiography, Russian archives, Polish archives, Party History Department at the Polish Workers' Party

Słowa kluczowe: Komunistyczna Partia Polski, komunizm, historiografia, archiwa rosyjskie, archiwa polskie, Wydział Historii Partii Polskiej Partii Robotniczej

Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (od 1925 r. Komunistyczna Partia Polski), mimo że minęło sto lat od jej powstania, wciąż budzi żywe zainteresowanie badaczy. Nowe spojrzenie na to zagadnienie, bardziej obiektywne i bez ideologicznych naleciałości, stało się możliwe po przełomie 1989 r. Jednak dopiero obecnie, po kilku latach przerwy spowodowanej znużeniem historyków tematami, które były silnie eksploatowane w okresie PRL, daje się zauważyć powrót do zagadnień związanych z działalnością ruchu komunistycznego w okresie międzywojennym. Pojawiający się obecnie postulat ponownego zbadania KPP, mimo utrudnionego z przyczyn logistycznych i politycznych dostępu do wszystkich dokumentów Kominternu i RKP(b)/WKP(b), jest bardzo zasadny. Należy czynić starania, by odpowiedzieć na kluczowe pytania dotyczące zakresu i rodzajów zależności KPP od Kominternu oraz struktur

* Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie; e-mail: elzbieta.kowalczyk@ipn.gov.pl; ORCID iD: 0000-0001-8063-1897

administracji państwowej RFSRS/ZSRS, a także ustalić, w jakim stopniu działacze KPP musieli współpracować z reżimem stalinowskim, a w jakim czynili to z wiary w słuszność idei komunistycznych¹.

W okresie międzywojnia i PRL-u powstała bardzo bogata historiografia na temat ruchu komunistycznego, jednak nie odpowiada ona na wiele ważnych pytań. Badania nad polskim ruchem komunistycznym i opracowania, jakie w ich efekcie powstały w okresie międzywojennym, państwu walczącemu z komuną służyły w dużej mierze do celów propagandowych. Zaś po II wojnie światowej, zwłaszcza po wydarzeniach z października 1956 r., przez partię rządzącą wykorzystywane były do gloryfikowania dokonań ruchu robotniczego. Odwoływano się do historii KPRP/KPP, a ściślej mówiąc – tylko do pewnych jej aspektów. Przeinaczano, niewygodne dla ówczesnych władz, wydarzenia z dziejów KPRP/KPP. Takimi, niewątpliwie drażliwymi kwestiami były – bezpośrednio uzależnienie od Kominternu, ustosunkowanie się do negacji przez KPP istnienia państwa polskiego czy do obecnej w programie KPRP/KPP w okresie międzywojennym idei samostanowienia w odniesieniu do tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy czyli do polskich Kresów Wschodnich, a nawet do ludności niemieckiej obszarów Pomorza i Górnego Śląska. W perspektywie objęcia po II wojnie światowej władzy w Polsce, komuniści potrzebowali wsparcia społeczeństwa. Dla pozyskania w nim wpływów a także neutralizacji wrogich nastrojów, gotowi byli – wbrew ich przedwojennemu stanowisku – na rezygnację z części głoszonych przed wojną postulatów. Wobec powyższego PPR/PZPR, realizując komunistyczną wizję powojennej Polski, posłużyła się również nauką historyczną. Manipulując faktami, rysowała na nowo obraz historii Polski, zgodnie z wizją komunistycznej poprawności, mającą za zadanie legitymować totalitarny system tworzony przez partię.

Wskazany wyżej cel próbowano osiągnąć z jednej strony przez przebudowę podstaw metodologicznych dotychczasowej historiografii, z drugiej zaś – przez likwidację dawnych i stworzenie nowych struktur organizacyjnych. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych nastąpił proces uniformizacji życia naukowego i oparcia go na wzorcach sowieckich². Przystąpiono do tworzenia partyjnej struktury nauki historycznej, zaś tematyką ruchu komunistycznego miał zajmować się specjalnie w tym celu powołany Wydział Historii Partii, istniejący w latach 1946–1957 przy Komitecie Centralnym (KC) Polskiej Partii Robotniczej, następnie KC Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej³. Jego kontynuatorem był Zakład Historii Partii, istniejący w latach 1957–1971 przy KC PZPR. Po 1957 r. historią ruchu komunistycznego zajmowali się historycy pracujący głównie w Wyższej Szkole Nauk Społecznych przy KC PZPR

¹ H. Cimek, 1997, s. 174.

² R. Stobiecki, 2008, s. 175–192.

³ Partyjną strukturę nauki stanowiły instytuty naukowe bezpośrednio podległe KC PPR/PZPR. Była to kolejno: Centralna Szkoła Partyjna przy KC PPR, której siedziba znajdowała się w Łodzi (do grudnia 1948 r.), zorganizowana w Warszawie Dwuletnia Szkoła Partyjna przy KC PPR–PZPR (1948 r.), Szkoła Partyjna przy KC PZPR (1948–1956), Wyższa Szkoła Nauk Społecznych przy KC PZPR (1956–1984) i Akademia Nauk Społecznych przy KC PZPR (1984–1990). T. Siewierski, 2012, s. 463–479.

(1957–1984) i Instytucie Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu (1974–1984) oraz w powstałej z ich połączenia Akademii Nauk Społecznych (1984–1990).

Przyjrzyjmy się dotychczasowemu dorobkowi w zakresie badania działalności warszawskiego ruchu komunistycznego. Stanowią go głównie artykuły przyczynkarskie, dotyczące wybranego odcinka działalności komunistów w mieście stołecznym. Należy tu wymienić wydawnictwo seryjne wydawane pod redakcją J. Kazimierskiego w latach 70., *Dzieje Pragi*, *Dzieje Woli* itd. oraz wspomnieć pozycje autorstwa M.M. Drozdowskiego, *Klasa robotnicza Warszawy 1918–1939*, Warszawa 1968; *Warszawa II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970, czy *Warszawa w polskim ruchu robotniczym*, Warszawa 1976. Składa się na nie szereg wartościowych artykułów związanych z działalnością ruchu komunistycznego w Warszawie.

Dla tego tematu równie cennymi są również artykuły F. Świetlikowej, *Liczebność okręgowych organizacji KPP*, „Z pola walki” 1970, nr 2 czy *Z działalności politycznej KPP w wojsku w latach 1929–1939*, „Z pola walki” 1978; artykuły T. Wawrzyńskiego, *Działalność KPRP w wojsku w latach 1918–1920 w świetle raportów i komunikatów wojskowych*, „Teki archiwalne” 1970, t. 12 i *Akta o działalności KPP w wojsku 1919–1939 (w archiwach wojskowych)*, „Z pola walki” 1969, nr 1; artykuły J. Ławnika, *Płace robotników przemysłowych w Warszawie w latach dwudziestych*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, Warszawa, t. 2, 1971 i *Ruch strajkowy w Warszawie w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” 1968, nr 1; J. Tomaszewskiego, *Robotnicy żydowscy w Warszawie międzywojennej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1972, nr 1; B. Hillebrandta, *Nasze tradycje. Postępowe organizacje młodzieżowe w Polsce w latach 1918–1957*, Warszawa 1972 czy J. Auerbacha, *O działalności KPP na Wola*, Warszawa 1963. Trzeba ponadto zwrócić uwagę na ogromną ilość literatury wspomnieniowej tj.: *Księga wspomnień 1919–1939*, Warszawa 1960, M. Wojewódzki, *W tajnych drukarniach Warszawy 1939–1944. Wspomnienia*, Warszawa 1976; J. Kowalczyk, *Ze wspomnień redaktora (centralnej Redakcji KPP)*, Warszawa 1978 czy publikowanej chociażby na łamach „Z pola walki” jak np. S. Strzałkowski, *Przez wszystkie ulice Warszawy*. O drukarni nielegalnego „Głosu Warszawy” organu KW KPP, „Stolica” 1960, nr 99–100, W. Śmiałowski, „Róża” z ulicy Karolkowej, „Stolica” 1969, nr 2; L. Broniarek, E. Kuszko, „Wojskówka” KPP, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, nr 4 oraz wspomnienia niepublikowane w postaci rękopisów zbieranych i przechowywanych przez były Zakład Historii Ruchu Robotniczego a dziś przechowywane przez Archiwum Akt Nowych.

Wyżej wymienione publikacje, po odrzuceniu nadbudowy ideologicznej, zawierają bardzo cenną faktografię odnośnie działalności Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP. Brakuje w nich jednak treści, których autorzy nie mogli albo nie chcieli – trudno jednoznacznie stwierdzić – podejmować z racji na uwarunkowania polityczne PRL-u. Brakuje również informacji odnoszących się do – zaznaczonych już we wstępie, zależności KPP od Kominternu i struktur sowieckiej administracji państwowej. W publikacjach tych pomijane są

treści dotyczące podporządkowania partii organom partyjnym i państwowym RFSRR/ZSRS, co w konsekwencji sprowadziło sekcję polską do roli przybudówki WKP(b). Brakuje też w publikacjach peerelowskich bardzo ważnego wątku dotyczącego pełnienia przez partię funkcji pomocniczej dla wywiadu sowieckiego – bezpośrednio, poprzez otwartą współpracę niektórych działaczy komunistycznych z organami cywilnego i wojskowego wywiadu, po nieświadomioną, polegającą na wypełnianiu poleceń płynących z Wydziału Międzynarodowej Łączności przy KW Kominternu. To tylko niektóre z wielu pytań, które czekają na odpowiedzi i solidne badania historyków. Odpowiedzi na nie, nawet jeśli dotyczyć będą jedynie Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP, przyniosą pełniejszy obraz działalności partii.

Po przełomie 1989 r. ukazał się tylko jeden zbiór materiałów pokonferencyjnych dotyczących *stricte* Warszawy. Zatytułowany *Komuniści w międzywojennej Warszawie* wydany został w Warszawie w 2014 r. (red. E. Kowalczyk).

Badacze historii Komitetu Warszawskiego KRPP/KPP, pomimo dość dobrej bazy w postaci literatury tematu, spotyka wiele problemów. Możemy je generalnie podzielić na dwie grupy. Jedna dotyczy bazy źródłowej, zaś druga problemów związanych z analizowaniem dostępnych źródeł.

Zagadnienie odnoszące się do bazy źródłowej dotyczy głównie mnogości źródeł, ich rozproszenia i niekompletności. Podstawowa dokumentacja odnośnie ruchu komunistycznego znajduje się w Moskwie, byłej stolicy światowego ruchu komunistycznego. Z chwilą przyjęcia przez KPRP w lutym 1921 r. tzw. 21 punktów, partia stała się formalnie sekcją Kominternu i zaczęła oficjalnie partycypować w budżecie centrali światowego ruchu komunistycznego. W zamian godziła się na ingerencję Kominternu w jej działalność. Partia zyskała też swe przedstawicielstwo przy KW Kominternu, które było łącznikiem pomiędzy Kominternem a Komitetem Centralnym KPRP/KPP i całą strukturą partyjną w kraju. Ścisłe związki łączące KPRP/KPP z Kominternem oraz z sowieckimi organami partyjnymi i administracji państwowej, zmuszają badaczy ruchu komunistycznego do skorzystania z archiwów rosyjskich.

Dokumentacja ta znajduje się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Społeczno-Politycznej Historii (RGASPI) w Moskwie, w którym znajduje się również cała dokumentacja wytworzona przez Komintern. Archiwum jest spadkobiercą części archiwalnej dawnego Instytutu Marksa, Engelsa i Lenina przy KC KPZR tzw. IMEL. Znajdują się m.in. dokumenty Przedstawicielstwa KPRP/KPP przy KW MK⁴, a w nim – korespondencja z krajem, wszelkiego rodzaju sprawozdania i wytyczne do pracy partii komunistycznej. Kolejny zespół archiwalny tzw. fond, pod nazwą Komunistyczna Partia Polski⁵ zawiera sprawozdania z kraju i rozliczenia z pieniędzy przekazanych jej przez Przedstawicielstwo przy KW Kominternu. Ale są równie ważne fondy – Akta osobowe członków

⁴ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (dalej: RGASPI), f. 495, op. 123, d. 1–258.

⁵ Ibidem, op. 124, d. 1–616.

Komunistycznej Partii Polski⁶, Oddział Kadr KW MK Komunistycznej Partii Polski, KPZU i KPZB⁷, Polska Komisja Historii Partii CK WKP(b)⁸, Polskie Biuro agitacji i propagandy przy WKP(b)⁹. Niezwykle ważne dla tematu są też fondy: Sekretariat Grigorija Zinowiewa i Georgija Dymitrowa. Ten ostatni, niestety, nie jest w całości udostępniany. Dokumenty odnoszące się do działalności struktur polskich można znaleźć również w licznych innych zespołach, jak np. Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego¹⁰ czy Międzynarodowa Szkoła Leninowska (MSzL)¹¹.

Pewne utrudnienia są w dostępie do dokumentów odnoszących się do kontaktów RKP(b)/WKP(b) a Kominternu. Sprawę tę częściowo rozwiązują wydawnictwa źródłowe, wydawane jednak w bardzo małych nakładach. Mimo że dokumenty nie dotyczą działalności *stricte* partyjnej w Polsce, to jednak dzięki nim możliwe jest właściwe umiejscowienie polskiej sekcji w światowym ruchu komunistycznym. Dzięki nim poznajemy także powiązania partyjne między sekcją polską a innymi sekcjami i organami administracji państwowej państwa sowieckiego. Dokumenty te dają więc możliwość zupełnie nowego spojrzenia na działalność KPRP/KPP i zrozumienia mechanizmów działania światowego ruchu komunistycznego.

Niestety, część dokumentów jest wyłączona z udostępniania. Należą do nich m.in. materiały odnoszące się do związków Kominternu z sowieckim wywiadem. Jednak szczególnie kłopotliwym dla badaczy ruchu komunistycznego jest brak dostępu do dokumentów wytworzonych przez Wydział Międzynarodowej Łączności (*Otdiel międzynarodowej swiazi* – OMS). Dostęp do tego rodzaju dokumentacji być może umożliwiłby znalezienie odpowiedzi na wiele kluczowych pytań stawianych przed badaczami dziejów partii komunistycznej, w tym dotyczących zakresu i jakości współpracy komunistów z sowieckim wywiadem. Być może dokumenty te dałyby jednoznaczną odpowiedź na pytania odnoszące się *stricte* do Warszawy, jak przykładowo te związane z wybuchem w Cytadeli Warszawskiej w 1923 r.¹²

Wydział Międzynarodowej Łączności funkcjonował w strukturze organizacyjnej Kominternu. Wywiad wojskowy i cywilny państwa sowieckiego działał poprzez ten właśnie Wydział, a polską sekcję wykorzystywał dla swoich celów wywiadowczych i destabilizacyjnych. Zespół dokumentów OMS był za prezydentury Borysa Jelcyna dostępny, jednak – niestety – żaden Polak nie wykorzystał tej okazji. Obecnie badacze mogą bazować tylko na źródłach pośrednich, dostępnych w innych fondach, z których dowiadujemy się o celach istnienia i poznajemy pewne aspekty działalności OMS. Również brak jest dostępu do fondu Wydziału Kadr KW Kominternu. Kluczem do zrozumienia

⁶ Ibidem, op. 252, d. 1–11581.

⁷ Ibidem, op. 125, d. 1–127.

⁸ Ibidem, f. 70, op. 5, d. 1–799.

⁹ Ibidem, f. 63, op. 2, d. 1–86.

¹⁰ Ibidem, f. 530, op. 1–38, d. 8275.

¹¹ Ibidem, f. 531, d. 1–9, d. 814.

¹² Ibidem, f. 534, op. 8, d. 1–406.

natury Kominternu byłby również dostęp do akt Sekretariatu Osipa Piatnickiego¹³ oraz Sekretariatu Dimitrija Manuilskiego¹⁴, lecz w tym momencie wydaje się on niemożliwy. Również dostęp do dokumentacji szkół o profilu wojskowym, które były podległe pod NKWD, jest niedostępny dla badaczy tak krajowych, jak i zagranicznych. Tylko śladowe informacje na ich temat znajdują w innych zbiorach RGASPI¹⁵.

Następnym archiwum, bardzo ważnym dla omawianego tematu, jest Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (RGWA), w którym znajduje się część dokumentacji wytworzonej przez Oddział II Sztabu Głównego/Generalnego WP, głównie te dotyczące działalności komunistycznej w Polsce, w tym

¹³ Piatnicki Osip Aronowicz (1882–1938) właśc. Josif Aronowicz Tarszyc/Tarszys. Ur. się 7 stycznia lub 29 stycznia 1882 w Wilkomierzu w guberni kowieńskiej. W połowie 1898 przyłączył się do rewolucyjnego koła w nielegalnym związku zawodowym w Kownie. Następnie wyjechał do Wilna gdzie był sekretarzem i kasjerem związku zawodowego krawców. W 1900 udało mu się nawiązać łączność z redakcją gazety „Iskry” i wkrótce był głównym z organizatorów nielegalnej sieci kolporterskiej na terenie Rosji. W 1902 został aresztowany i trafił do więzienia z którego wkrótce uciekł i wyjechał za granicę, działał w Berlinie. W 1903 na II zjeździe partii w Brukseli i Londynie opowiedział się po stronie bolszewików. Po powrocie do Rosji był członkiem Komitetu RSDRP w Odessie. Uczestniczył w rewolucji 1905. Następnie kierował konspiracyjno-technicznym aparatem Komitetu RSDRP w Moskwie. Ponownie opuścił Rosję w 1908, był członkiem Biura Zagranicznego partii. W 1913 wrócił do Rosji i zaraz został aresztowany i zesłany do Guberni jeniisejskiej (środkowa Syberia). Po rewolucji lutowej wrócił do Moskwy i został członkiem tamtejszego Komitetu RSDRP(b). Był zastępcą członka (1920–1921) KC RKP(b), a następnie członkiem KC WKP(b) (1927–1937). W 1921 został skierowany do pracy w Kominternie. KW Kominternu powierzył mu funkcję skarbnika Kominternu i kierownika utworzonego wówczas Wydziału łączności międzynarodowej (OMS). Na IV Kongresie Kominternu w listopadzie 1922 został wybrany do ścisłych władz organizacji, początkowo do Sekretariatu KW Kominternu, potem do Biura Organizacyjnego i do komisji budżetowej. W czerwcu 1923 został jednym z czterech sekretarzy KW Kominternu. Pozostawał nim do VII Kongresu Kominternu w lipcu 1935. Na XIII zjeździe RKP(b) 31 maja 1924 został wybrany do Centralnej Komisji Kontroli. W l. 1926–1935 był członkiem Sekretariatu Politycznego KW Kominternu. 7 lipca 1937 został usunięty z funkcji kierownika wydziału polityczno-administracyjnego KC, a 27 lipca 1937 aresztowany przez NKWD, 28 lipca 1938 skazany na śmierć przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRS. Stracony 29 lipca 1938. Zrehabilitowany postanowieniem Kolegium Wojskowego SN ZSRS w 1956. RGASPI, f. 495, op. 27, d. 1, l. 3; G.M. Adibiekow, E.N. Szachnazarowa, K.K. Szirinia, 1997, s. 37–57; I. X. Łałajanc [dostęp: 25.08.2017].

¹⁴ Manuilskij Dmitrij (1883–1959) właśc. Manujil’skij Dmytro. Ur. się 3 października 1883 w Świątku koło Krzemieńca. W 1903 podjął studia na Uniwersytecie Petersburskim, w tym samym czasie związał się z SDPRR. Brał udział w kronsztadzkiem powstaniu marynarzy, za co został w 1906 skazany na 5 lat zesłania do Jakucji. Emigrował do Paryża, gdzie w 1911 ukończył prawo na Sorbonie. W maju 1917 wrócił do Rosji, został członkiem Ludowego Komisarjatu Apropowizacji. Był też członkiem delegacji RFSRR na rozmowach pokojowych z Ukrainą w 1918. W l. 1919–1920 członek Wszzechukraińskiego Komitetu, a od 1920 do 1922 ludowy komisarz rolnictwa USRR. Od 1921 pełnił funkcję I sekretarza KP(b)U oraz redagował pismo. W l. 1920–1923 i 1949–1952 członek Biura Politycznego KC KP(b)U, a od 1924 w składzie jego prezydium. Pełnił też od 1928 do 1943 funkcję sekretarzem KW Kominternu. Od lipca 1944 był zastępcą przewodniczącego RKL oraz ludowy komisarz spraw zagranicznych USRR. Brał udział w pierwszych sesjach plenarnych Zgromadzenia Ogólnego ONZ, gdzie atakował działaczy ukraińskiej emigracji. W l. 1946–1953 był wicepremierem rządu USRR. P. Gontarczyk, 2003, s. 23; H. Cimek, 2008, nr 5, s. 249.

¹⁵ E. Kowalczyk, 2016, nr 27, s. 309–326.

w wojsku. Poza tym znajduje się tam duża część dokumentacji wytworzonej m.in. przez Ekspozyturę Nr 2, II Oddział Sztabu Generalnego WP; Garnizon Warszawa czy Komendę Główną Policji Państwowej MSW w Warszawie (KG PP). Formalnie dokumenty te są dostępne, jednak część sygnatur, dotyczących głównie rozpracowania ruchu komunistycznego, nie jest wypożyczana badaczom. Przyczynę niemożności wglądu do nich pracownicy archiwum od wielu lat tłumaczą złym stanem technicznym akt bądź ich „opracowaniem technicznym”.

W jaki sposób Rosjanie weszli w ich posiadanie? Już 19 września 1939 r. Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych ZSRS wydał zarządzenie nr 00186 dotyczące zbierania i przekazywania znalezionych dokumentów władzom NKWD. Część polskich dokumentów, prawdopodobnie porzuconych bądź zgubionych przez oddziały polskie wycofujące się na przedmieścia rumuńskie we wrześniu 1939 r., wpadła w ręce Sowieców zaraz na początku II wojny światowej. Część akt Oddziału II została znaleziona przez szeregowych żołnierzy Armii Czerwonej i przekazana dowództwu. Część polskich akt wojskowych Sowieci przejęli po zajęciu miast, w których stacjonowały dowództwa okręgów korpusu i jednostki wojskowe. Świadomi ich ważności przekazywali je bezpośrednio do Moskwy¹⁶. Dopiero w 1964 r. CAW w Warszawie odzyskało od ZSRS przedwojenne materiały archiwalne, jednak jedynie ich część.

Na terenie Polski zasadnicza część dokumentacji dotyczącej działalności komunistycznej i wytworzonej przez organy partyjne jest obecnie przechowywana w Archiwum Akt Nowych. Podstawowym mankamentem tych materiałów jest ich niekompletność. Taki stan rzeczy spowodowany był tym, że KPRP/KPP była partią nielegalną, w związku z czym dokumentację wytwarzała zgodnie z wytycznymi, o których jest mowa w końcowej części artykułu. Podstawowym zespołem do badań nad Komitetem Warszawskim KPRP/KPP jest – oczywiście – zespół Komunistyczna Partia Polski, a szczególnie jego część odnosząca się do Komitetu Warszawskiego. W AAN znajdują się ponadto zespoły dokumentów wytworzonych przez struktury zależne od partii, jak Komunistyczny Związek Młodzieży Polski, Pionier – Organizacja Dziecięca przy KZMP czy Czerwona Pomoc w Polsce. W archiwum są również kopie dokumentów pozyskanych w okresie PRL z archiwów sowieckich, głównie zaś z Centralnego Archiwum Partyjnego podlegającego Instytutowi Marksa, Engelsa i Lenina. Są to m.in. zespoły: Międzynarodówka III (Międzynarodówka Komunistyczna. Przedstawicielstwo KC KPP przy Komitecie Wykonawczym) i Polska Komisja Historii Partii WKP(b) przy Komitecie Centralnym WKP(b) w Moskwie. Ale trzeba zaznaczyć, że dużą część (zwłaszcza zespołu Komunistyczna Partia Polski) stanowią fotokopie z dokumentów znajdujących się w RGASPI.

Dla uwzględnienia w badaniach kontrapunktu, czyli przedstawienia jak organy państwowe widziały KPRP/KPP i jak jej przeciwdziałały, bardzo cenne są dokumenty wytworzone przez polską administrację państwową

¹⁶ W.K. Roman, 2001, s. 234.

i polskie organy bezpieczeństwa. Większość dokumentacji tej proveniencji znajduje się w AAN w zespołach: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dopływy), Urząd Wojewódzki Warszawski: Wydział Bezpieczeństwa Publicznego, Komenda Główna Policji Państwowej w Warszawie 1919–1939, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Warszawie czy Komenda Policji Państwowej na m.st. Warszawę. Bardzo ważnym dla tego tematu jest zespół nazywany przez niektórych historyków Archiwum Kaweckiego. Jest to zbiór dokumentów wytworzonych przez Komisariat Rządu na miasto stołeczne Warszawę w okresie, kiedy Henryk Kawecki pełnił kierownicze stanowiska na różnych szczeblach organów bezpieczeństwa zajmujących się sprawami komunistów. Od kwietnia 1926 r. sprawował funkcję zastępcy naczelnika, a później od lutego 1927 r. naczelnika Wydziału Bezpieczeństwa MSW. Następnie przez połowę 1930 r. był Komisarzem Rządu na m.st. Warszawę, potem zaś dyrektorem Departamentu Organizacyjnego MSW, dyrektorem Gabinetu Ministra i dyrektorem Departamentu Politycznego. W okresie od 18 września 1935 r. do 5 lutego 1937 r. pełnił funkcję podsekretarza stanu do spraw administracyjnych w MSW.

Również dokumentacja wytworzona przez ówczesne sądy cywilne i wojskowe jest bardzo przydatna. W AAN znajduje się Zbiór akt sądów wojskowych. Zachowały się tylko 372 jednostki archiwalne, wśród nich 88 pochodzących z Wojskowego Sądu Okręgowego Nr I w Warszawie. Zawierają one akta spraw osób oskarżonych o przynależność do KPP oraz agitację i działalność komunistyczną w latach 1918–1936. Cennym dla tematu jest również zespół Archiwum Teodora Duracza, członka KPRP/KPP oraz organizatora Wydziału Prawnego przy Warszawskiej Radzie Delegatów Robotniczych. Z wykształcenia był on adwokatem i obrońcą działaczy komunistycznych w procesach politycznych. Bronił m.in. Władysława Hibnera, Władysława Kniewskiego i Henryka Rutkowskiego. Jednocześnie był wieloletnim współpracownikiem wywiadu sowieckiego w Polsce.

Wiele cennych informacji o działaczach ruchu komunistycznego m.in. ich życiorysy i relacje, znajdziemy w kolejnych zespołach znajdujących się w AAN: Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego i Zbiór relacji działaczy zgromadzony przez Centralną Komisję Kontroli Partyjnej. Zostały one – podobnie jak większość innych, odnoszących się do działalności partii komunistycznej, przejęte z Archiwum Partyjnego przy KC PZPR.

Obowiązkową jest też kwerenda w zasobach Centralnego Archiwum Wojskowego (CAW) i Archiwum Państwowego m.st. Warszawy (AP m.st. Warszawy), obecnie Archiwum Państwowe w Warszawie. W CAW znajdują się zespoły: Wojskowy Gubernator Warszawy; Sądownictwo Wojskowe (sądy, prokuratury, więzienia); Komendy Garnizonów, Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego z lat 1919–1921 i Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939. Jak już wcześniej zaznaczyłam, posiadają one, niestety, duże braki. W AP m.st. Warszawy i w jego oddziale w Milanówku przechowywane są zespoły dokumentów wytworzonych przez szczebel warszawski administracji rządowej: Urząd Śledczego m.st. Warszawy 1927–1948

oraz Komisariat Rządu m.st. Warszawy, są także materiały sądownicze warszawskich sądów okręgowych.

Druga grupa problemów, z którymi się borykają badacze zajmujący się partią komunistyczną, wynika ze sposobu funkcjonowania i działania KPRP/KPP. Warszawa była miejscem wyjątkowym, stolicą odrodzonego państwa polskiego. Miejscem, które w okresie dwudziestolecia międzywojennego nazywano Paryżem Północy i perłą wśród europejskich miast. Miastem, gdzie toczyło się życie polityczne kraju i gdzie siedzibę miał zarówno Komitet Centralny, jak i Komitet Warszawski KPRP/KPP. Naczelna instancja partyjna, czyli Komitet Centralny, pozostawał w Warszawie aż do 1921 r., a jedna z jego głównych agend, Redakcja Centralna, nie opuszczała stolicy aż do 1925 r. Nawet po przeniesieniu zagrożonego aresztami KC za granicę, w Warszawie pozostał tzw. Sekretariat Krajowy KC oraz przybywali delegowani do pracy do kraju członkowie kierownictwa partyjnego – tzw. Biura Zagranicznego KC, rezydującego kolejno w Berlinie, Kopenhadze, Brukseli, Pradze i Paryżu¹⁷. Warszawa więc przez cały okres istnienia KPRP/KPP była miejscem pobytu i działania władz centralnych. Przy tym trzeba także pamiętać, że KC, a potem Sekretariat Krajowy KC, przywiązywał bardzo dużo uwagi do stanu organizacyjnego i obsady personalnej KW KPRP/KPP. Często zdarzało się, że ludzie pracujący w KW KPRP/KPP byli jednocześnie zatrudnieni w KC. Precyzyjne rozdzielanie i wyabstrahowanie Komitetu Warszawskiego od Komitetu Centralnego jest więc nie lada wyzwaniem dla badaczy.

Problem spędzający sen z oczu stanowi również analiza dokumentacji partyjnej. Związane jest to z działalnością KPRP/KPP w konspiracji. Po wojnie polsko-bolszewickiej KPRP/KPP spotkała się z ostrą reakcją polskich organów bezpieczeństwa. Choć przez władze państwowe nigdy nie został opracowany dokument odmawiający prawa działalności KPRP/KPP w kraju, to przepisy kodeksu karnego, zarówno Tagancewa¹⁸, jak i Makarewicza, dawały organom bezpieczeństwa narzędzia do przeciwdziałania jej działalności. To zmusiło partię do funkcjonowania w głębokiej konspiracji, co narzuciło jej określone zasady pracy. Na III Zjeździe KPP (14 stycznia – 5 lutego 1925 r.), w ramach bolszewizacji, partia przyjęła nowe wytyczne Kominternu. Nie tylko dotyczyły one jej struktury, ale też nowych zadań i zasad pracy konspiracyjnej, które stanowią chyba najpoważniejszy problem dla badaczy ruchu komunistycznego. Czytając dokumenty kałepowskie natrafimy bowiem na kłopoty z określeniem adresata oraz tego, przez kogo lub przynajmniej przez jaki wydział

¹⁷ Ż. Kormanowa, 1976, s. 202–203.

¹⁸ Kodeks Tagancewa – kodeks karny wprowadzony w Rosji w 1903 r., znany pod nazwą nawiązującą do swego twórcy Nikołaja Tagancewa. Na skutek rewolucji 1905 r. kodeks nie wszedł w życie na terenie całego Imperium Rosyjskiego, wprowadzono jedynie część ogólną. W 1915 r. wskutek pomyłki okupacyjnych władz niemieckich i austro-węgierskich, potwierdziły one jego obowiązywanie na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego. Natomiast w całości kodeks Tagancewa obowiązywał na ziemiach polskich dawnego zaboru rosyjskiego od 1917 r. na podstawie zarządzeń niemieckich i austro-węgierskich władz okupacyjnych. W II RP na terytorium byłego Królestwa Polskiego i Kresach Wschodnich. Uchylony dopiero przez Kodeks Makarewicza w 1932 r.

został wytworzony dany dokument. Często natrafimy też na problem częściowego albo całkowitego zaszyfrowania treści. Doskonale obrazuje to instrukcja Komisji ds. nielegalnej działalności przy Biurze Organizacyjnym Kominternu, która powstała 15 lutego 1925 r. Był to liczący 27 stron dokument zatytułowany „Zasady partyjnej konspiracji”. Składał się z 19 podrozdziałów i zawierał, w zwartej formie, wszystkie dotychczasowe ustalenia. Poszczególne rozdziały dotyczyły nie tylko zasad działalności konspiracyjnej, ale też „walki z tajnymi agentami burżuazyjnych władz”, był wykaz przedsięwzięć, jakie należy przyjąć w czasie akcji rządowych organów bezpieczeństwa oraz rady, jak zachowywać się podczas przesłuchań w sądach i w bezpośrednim kontakcie z ludźmi organów bezpieczeństwa. Odniesiono się również do spraw działalności w wojsku¹⁹. Skupmy się jednak na wytycznych co do zachowania konspiracji przez sekcje komunistyczne, które działały w warunkach nielegalnych czyli m.in. KPP.

Partie satelickie wdrażały te wytyczne w miarę możliwości, dostosowując je do warunków panujących na danym terenie. Ale jednocześnie zostały przez Komintern zobligowane do ich przestrzegania. Instrukcja z 1925 r. nakazywała pod groźbą kary „partyjnej”, którą było m.in. wykluczenie z szeregów członkowskich, przestrzeganie zasad konspiracji. Ponadto nakładała na władze partyjne obowiązek dopilnowania, by każdy konspiracyjny pracownik – działacz partii, był dokładnie z nimi zapoznany przed wdrożeniem do swoich zadań. Instrukcja obowiązywała bardziej doświadczonych działaczy, którzy przeszli szkolenie partyjne na terenie państwa sowieckiego, do dzielenia się swoim doświadczeniem z młodymi członkami struktury komunistycznej²⁰.

Zgodnie z wytycznymi zawartymi w instrukcji, funkcjonariusze musieli zmieniać swoje pseudonimy periodycznie, co jakiś czas, najrzadziej co 5–6 miesięcy, ale też w zależności od miejsca, na którym przebywali. Jeden towarzysz w tym samym czasie mógł więc występować pod innym pseudonimem w Warszawie i pod zupełnie innym np. w Zagłębiu Dąbrowskim. Prawdziwe nazwisko członka partii miało pozostać w tajemnicy jako „niekonieczne” do pracy w organizacji komunistycznej. Obowiązywała zasada, że pseudonimy powinny być raczej niewpadające w ucho, zwyczajnie brzmiące. Funkcjonariusze mający kontakt z różnymi organizacjami musieli mieć też pseudonimy do kontaktowania się z każdą z nich, np. funkcjonariusz mający kontakt ze związkami zawodowymi czy też z innymi komitetami okręgowymi powinien mieć dwie dodatkowe tzw. *kliczki* (pol. ksywy), zamiast – oczywiście – pseudonimu używanego w swoim Komitecie Partyjnym. Dodatkowo funkcjonariusze pracujący w „oddziałach tajnych”, np. finansowym, powinni mieć dodatkowy pseudonim do wykonywania tych czynności (np. rozliczeń)²¹.

Badaczom ruchu komunistycznego dodatkowo utrudnia pracę kolejny zapis instrukcji, dotyczący zakazu prowadzenia ewidencji członków partii²².

¹⁹ RGASPI, f. 495, op. 27, d. 2, l. 19–46.

²⁰ Ibidem, d. 2, l. 19–46.

²¹ Ibidem, op. 123, d. 52, l. 31.

²² Ibidem, l. 31–32.

Zajmował się nią Wydział Kadr KW Kominternu. Obecnie dokumenty personalne członków KPRP/KPP znajdują się w RGASPI. W warunkach polskich nazwiska niektórych działaczy z Warszawy można ustalić wyłącznie na podstawie materiałów policyjnych lub na podstawie opracowań i wspomnień publikowanych w okresie PRL.

W instrukcji zwracano ponadto uwagę również na to, że konspiracja nie chroni w stu procentach struktury komunistycznej i że partie powinny przedsięwziąć konkretne rozwiązania na wypadek zdemaskowania jej przez organy bezpieczeństwa²³. W tym też celu zakazano łączenia przez jedną osobę różnych funkcji partyjnych, nie należało także angażować osób nieodpowiedzialnych do pracy konspiracyjnej. Co niezwykle interesujące – trzeba było przekazywać działaczom tylko te informacje, które są niezbędnie potrzebne do wykonywania przez nich danej funkcji. W celu ochrony struktury partyjnej nie należało także dopuszczać do pracy konspiracyjnej mało „znanych” innym komunistom działaczy oraz tych, którzy zostali wypuszczeni z więzienia lub wyszli za kaucją²⁴. Nie wolno było powierzać działaczowi pozostającemu w konspiracji, tzw. *nielegalowi*, pracy w organizacjach legalnych²⁵. Z tego m.in. powodu notorycznie trafiamy na dokumenty opisujące jakiś problem, który jest oderwany od szerszego kontekstu i bardzo często niedoprowadzony do końca, a także dokumenty, które są sporządzone i podpisywane nic niemówiącym pseudonimem.

Dalej instrukcja nakazywała, by łączność pomiędzy działaczami następowała głównie przez kurierów, znacznie rzadziej telefonicznie, przez pocztę, telegraf czy poprzez ogłoszenia w gazetach. W warunkach np. warszawskich działacze komunistyczni utrzymywali łączność najczęściej przez kurierów, a łącznikami były najczęściej kobiety lub „podrostki” niewzbudzający podejrzeń. Przy czym kurierzy nie znali ani nazwisk, ani imion czy też funkcji osób, między którymi ustanawiali łączność. Zaś z innych środków łączności, na przykład przez telefon itd., można było korzystać tylko w wyjątkowych sytuacjach, a przekazywane wiadomości miały wyglądać jak „niewinne informacje”, dlatego też nie można było wówczas używać nawet partyjnych pseudonimów²⁶.

W instrukcji Komisji do spraw nielegalnej działalności z 1925 r. znalazły się również wytyczne dotyczące dokumentacji partyjnej i szyfrowania. W dokumentacji nieszyfrowanej nie wolno było podawać wiadomości tajnych, np. posługiwać się adresami, miejscami spotkań czy nazwiskami. Szczególnie mocno powinna być szyfrowana korespondencja, której przesyłka zajmowała dużo czasu i która musiała przechodzić „przez wielu ludzi”. Ze względu na fakt, że adresy na kopertach nie mogły być szyfrowane, korespondencje kierowano do mieszkań konspiracyjnych na nazwisko właścicieli tych mieszkań. Przykładowo – już w 1920 r. Biuro Polskie przy KC RKP(b) opracowało podstawowy

²³ Ibidem, op. 27, d. 1, l. 21–22.

²⁴ Ibidem, d. 2, l. 19–46.

²⁵ Ibidem, d. 2, l. 19–46.

²⁶ Ibidem, l. 30.

szyfr, jeden z pierwszych, który miał obowiązywać w korespondencji KPRP. Opierał się na dwóch wyrazach: rewolucja i powstaniec²⁷.

W Instrukcji z 1925 r. widnieje także zapis, który mówi, że szyfr powinien być możliwie jak najbardziej niezawodny, zaś klucz odszyfrowania możliwie jak najprostszy, żeby go zapamiętać i absolutnie nie używać jego pisemnej wersji. W kolejnym zapisie tejże instrukcji wskazano, że dla korespondencji z różnymi odbiorcami powinny być stosowane różne szyfry. Na przykład inny dla korespondencji z legalnie funkcjonującymi robotnikami i zupełnie inny dla korespondencji z zagraniczną centralą. Ponadto Komitet Centralny partii powinien mieć inne szyfry dla korespondencji z każdym komitetem okręgowym itd. Przydzielenie funkcjonariusza do innych zadań powodowało, że automatycznie zmieniał się szyfr w tej komórce, w której był poprzednio²⁸. Również szyfrowane informacje w korespondencji z legalnie działającymi członkami partii (działającymi np. w związkach zawodowych) nie mogły być pisane odręcznie. Odręcznie nie wolno było nawet podpisywać się pseudonimem, żeby na wszelki wypadek (na przykład akcji policyjnych) ochronić organizację przed „represjami”²⁹. A już w ogóle niedopuszczalnym było noszenie ze sobą jakichkolwiek kopii pism i instrukcji.

Doskonałym przykładem jest pismo Oddziału II Sztabu Głównego WP z 6 lutego 1933 r., w którym pisano o szyfrach stosowanych przez KPP. W liście ubolewano, że szyfrowanie przez komunistów jest coraz lepsze: „(...) każdy szyfr komunistyczny jest szyfrowany nowym kluczem. Ponieważ systemy ostatnio używanych szyfrów komunistycznych są bardzo trudne do rozwiązania, uważam ewentualne posługiwanie się podręcznikami za niecelowe (...). Jako jedyne racjonalne rozwiązanie zagadnienia zawartego w tamt[ym] piśmie uważam zorganizowanie w Oddziale II Sztabu Głównego odpowiedniego kursu dla funkcjonariuszy Urzędów Śledczych”³⁰. I rzeczywiście, widząc problem z odczytywaniem szyfrów stosowanych przez komunistów, MSW postanowiło zorganizować przeszkolenie funkcjonariuszy służby śledczej w Biurze Szyfrów Sztabu Głównego WP. Kursy zaczęły się od 1 marca 1933 r.³¹

Bogata literatura tematu oraz duża ilość rozproszonych źródeł w połączeniu z wymogami prowadzenia działalności w konspiracji, pracą badawczą, zajmujących się zagadnieniami komunistycznymi, czynią bardzo trudną i czasochłonną. Solidne badania wymagają ogromnej wiedzy z zakresu tematu zasadniczego, historii Kominternu i RKP(b)/WKP(b) oraz ówczesnej sytuacji Polski i Związku Sowieckiego. Literatura powojenna dotycząca KPRP/KPP, niejednokrotnie skażona ideologicznie, obliuguje nas ponadto do orientowania się, w jaki sposób władze PRL traktowały i wykorzystywały historię partii.

²⁷ Ibidem, f. 63, op. 1, d. 13, l. 27, 28, 28v.

²⁸ Ibidem, f. 495, op. 123, d. 52, l. 33–34.

²⁹ Ibidem, l. 34.

³⁰ Archiwum Akt Nowych, MSW-dopływy, 1014, Pismo Sztabu Głównego WP Oddział II do Komendanta Wojewódzkiego PP Urząd Śledczy, 6 II 1933 r., k. 2.

³¹ Ibidem, 1014, Pismo Stanisława Kucharskiego z MSW w sprawie przeszkolenia funkcjonariuszy Urzędów Śledczych w odczytywaniu szyfrów, 3 luty 1933 r., k. 5, 5v.

Wiedza ta pozwoli uniknąć wielu błędów – nie tylko ideologicznych, ale również faktograficznych.

Jeśli chodzi o analizę źródeł, nie wszystkie problemy były zaznaczone w tekście zasadniczym. Poza częścią sprawozdań i protokołów, które mają zwartą i przejrzystą formę, dużą część dokumentacji odnośnie KPP stanowią źródła będące obecnie w bardzo złym stanie technicznym, wytworzone w głębokiej konspiracji. W dużej części są sporządzone na bibułkach, napisane odręczną cyrylicą lub wręcz zaszyfrowane. Są to głównie bardzo krótkie formy – listy, rozliczenia finansów lub tajne polecenia. Z fragmentarycznych, zapisanych w tych dokumentach informacji, jak z puzzli należy układać narrację, uwzględniając przy tym nie tylko ówczesne polskie realia, ale również politykę Kominternu, RKP(b)/WKP(b) i Związku Sowieckiego. Dokumenty te zawierają niejednokrotnie kluczowe informacje z zakresu wdrażania zaleceń organów nadrzędnych, są także pośrednim źródłem świadczącym o działaniach na terenie Polski – przykładowo OMS. Informacje zawarte w tego typu źródłach są jednak bardzo istotne, dają czasem pełne, a niekiedy częściowe odpowiedzi na szereg pytań dotyczących funkcjonowania partii, a tym samym odkrywają nowe jej oblicze.

Do wyżej wymienionych trudności należy także dodać problemy logistyczne związane z wyjazdem na teren FR oraz ograniczonym czasem na zapoznanie się z ogromną ilością materiałów w archiwach moskiewskich.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych-dopływy

Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej:

f. 63, o. 1, 2; f. 70, op. 5; f. 495, op. 27, 123, 124, 125, 252; f. 530, op. 1–38; f. 531, d. 1–9; f. 534, op. 8.

Opracowania

Adibiekow G.M., Szachnazarowa E.N., Szirinia K.K., 1997, *Organizacionnaja struktura Komiuntiernia 1919–1943*, Moskwa.

Cimek H., 1997, *Historia badań nad dziejami Komunistycznej Partii Polski*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Historia”, 6, s. 165–174.

Cimek H., 2008 (przekł. z jęz. rosyjskiego), *Uchwała Prezydium Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej*, „Polityka i Społeczeństwo”, 5, s. 249.

Gontarczyk P., 2003, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa.

Kormanowa Ź., 1976, *Ruch komunistyczny w Warszawie (1918–1939)*, [w:] *Warszawa w polskim ruchu robotniczym*, red. Józef Kazimierskiego i inni, Warszawa, s. 202–203.

Kowalczyk E., 2016, *Polityczna Szkoła Wojskowa w Leningradzie dla działaczy Komunistycznej Partii Polski. Zarys genezy i funkcjonowania (1925–1932)*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, 27, s. 309–326.

- Łałajanc I. X., *Iz wspominań: iskrowskoje bolszynstwo i mieńszynstwo na wtorem sjezdzie* oraz C.S. Zielikson-Bobrowskaja, *Iz wspominań*, <http://leninism.su/biography/4283-dajte-nam-organizatsiyu-revoljucionerov.html?start=24> [dostęp: 25.08.2017].
- Roman W.K., 2001, *Polskie akta wojskowe w czasie wojny*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, 3, s. 223–253.
- Siewierski T., 2012, *Komuniści i historycy. Polski ruch robotniczy w badaniach uczonych w PRL – wybrane aspekty*, [w:] *Partia komunistyczna w Polsce. Struktury – ludzie – dokumentacja*, red. D. Magiera, Lublin–Radzyń Podlaski, s. 463–479.
- Stobiecki R., 2008, *Historycy wobec polityki historycznej*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, red. S.M. Nowinowskiego, J. Pomorskiego, R. Stobieckiego, Łódź, s. 175–192.